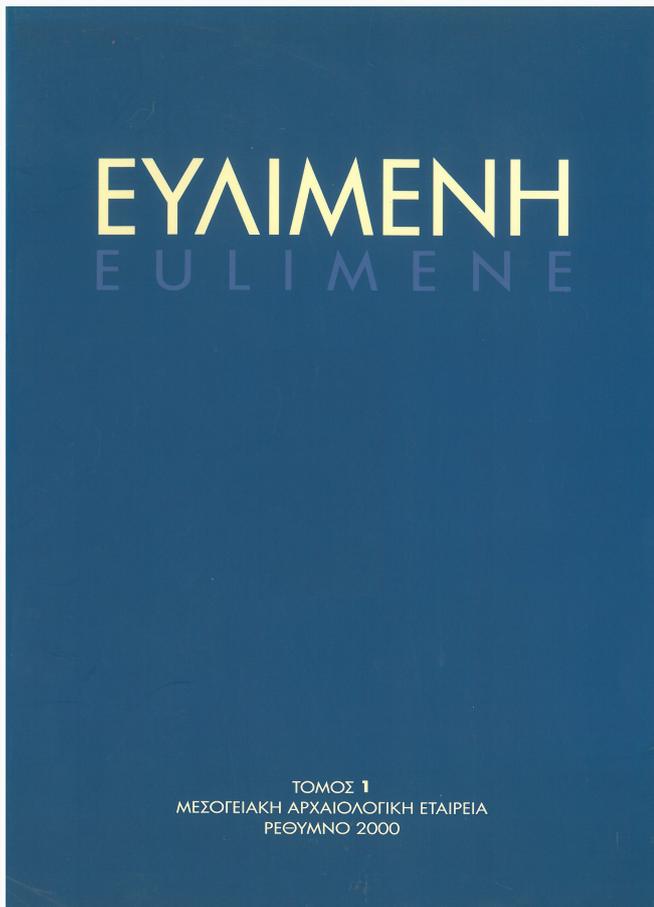

EULIMENE

Vol 1 (2000)

EULIMENE 1 (2000)

Σκάψα και Κίθος Η νομισματική μαρυρία

Σελήνη Ψωμά

doi: [10.12681/eul.32693](https://doi.org/10.12681/eul.32693)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 1
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5 - Β. Χάλη 8
GR 741 00 - Ρέθυμνο

ΕΚΔΟΤΕΣ - ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Χανιά)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5 - V. Chali 8
GR 741 00 - Rethymno

EDITORS

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Chania)

Η Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία και οι Εκδότες του περιοδικού
ευχαριστούν θερμά τους Δήμους Ρεθύμνου και Αρκαδίου για τις
χορηγίες τους στη δαπάνη της έκδοσης.

Mediterranean Archaeological Society and the Editors wish to thank the
Municipalities of Rethymnon and Arkadi for their sponsorship.

© ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2000
EULIMENE

ISSN: 1108-5800

Επιστημονική Επιτροπή

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Charles V. Crowther (Οξφόρδη)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Καθ. Σοφία Καμπίτση (Ρέθυμνο)

Advisory Editorial Board

Prof. Nikos Stampolidis (Rethymno)
Prof. Petros Themelis (Rethymno)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Charles V. Crowther (Oxford)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Prof. Sofie Kambitsis (Rethymno)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές - Συνεργασίες - Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 - Β. Χάλη 8, GR 741 00 Ρέθυμνο

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο - GR 74 100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Καλόβες- Αποκορώνου, Χανιά - GR 73003

EULIMENE is an academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions - Contributions - Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 - V. Chali 8, GR 741 00 Rethymno

Dr. Manolis I. Stefanakis, Kalives - Apokoronou, Chania, GR - 73003

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Dep. of Philology, Rethymno, GR - 74 100

web : <http://www.phl.uoc.gr/eulimene/>

mail : eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
EYAIMENH 1 (2000)

List of contents
EULIMENE 1 (2000)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Anagnostis Angelarakis , Aspects of demography and palaeopathology among the hellenistic Abderetes in Thrace, Greece	13
Antonio Corso , Praxitelian Dionysi	25
Angelos Chaniotis , Hellenistic Lasaia (Crete): a dependent polis of Gortyn. New epigraphic evidence from the Asklepieion near Lasaia	55
Εύα Γραμματικάκη - Νίκος Λίτινας , Μαγικός κατάδεσμος	61
Nikos Metenidis , Zu den Denarbildern des CN. PLANCIUS	71
Manolis I. Stefanakis , Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types	79
Ioannis Touratsoglou , The price of power: Drachms in the name of Alexander in Greece (On the occasion of the Thessaly/1993 confiscation)	91
Σελήγη Ψωμά , Σκάψα και Κίθας. Η νομισματική μαρτυρία	119
David Jordan , Ψήγματα κριτικής	127
Nikos Litinas , A private letter of the VI A.D.	133

Περιλήψεις / **Summaries** / **Zusammenfassungen** / **Sommaires** / **Riassunti**

Anagnostis Angelarakis, Aspects of demography and palaeopathology among the hellenistic Abderetes in Thrace, Greece, *EYΛIMENH* 1 (2000), 13-24

Η εργασία αυτή παρουσιάζει αποτελέσματα φυσικής ανθρωπολογικής έρευνας οστεολογικού υλικού των αρχαίων Αβδήρων, χρονολογούμενο στην Ελληνιστική εποχή.

Η καλή διατήρηση ενός σκελετικού δείγματος 48 ατόμων, αποτελούμενο από τα δύο γένη και από διαφορετικές ηλικίες, έδωσε τη δυνατότητα να πραγματοποιηθούν λεπτομερείς εργαστηριακές αναλύσεις σκελετικής βιολογίας, παλαιοπαθολογίας, και αρχαιομετρίας.

Τα επιστημονικά δεδομένα αυτής της έρευνας διαφωτίζουν πολλές πλευρές του δημογραφικού τομέα, του παλαιοπαθολογικού συνόλου, και των ιδιοτήτων των σκελετο-μυικών αναγλύφων μεταξύ ανδρών και γυναικών αυτής της εποχής στα Αβδηρα, δίνοντας έτσι την δυνατότητα να πραγματοποιηθούν ακριβέστερες διαχρονικές συγκρίσεις μεταξύ των πληθυσμών αυτού του χώρου από την Αρχαϊκή έως και τη ΜεταΒυζαντινή περίοδο.

Antonio Corso, Praxitelian Dionysi, *EYΛIMENH* 1 (2000), 25-53

Si percorre l'evoluzione dell'interpretazione statuaria di Dioniso nel Santuario di Dioniso Eleutereo ad Atene, dallo xoanon arcaico del dio alla statua criselefantina di Alcamene, ai tipi Hope, alcamenico, e Sardanapalo, cefisodoteo. Questa tradizione figurativa, e l'Ermete con Dioniso di Cefisodoto il Vecchio, stanno alla base della ridefinizione del dio operata da Prassitele. L'immagine di Dioniso accreditata nelle 'Baccanti' di Euripide ebbe pure un rilevante impatto nella cultura figurativa tardoclassica. Alla bottega di Prassitele è riconducibile la base di monumento coregico, con Dioniso e due Vittorie, che si trova ad Atene, Museo Archeologico Nazionale, n. 1463. Il Dioniso di Prassitele ricordato da Plinio e descritto da Callistrato può esser riconosciuto, grazie alla descrizione di questi, nel tipo Sambon/Grimani. Il Dioniso d'Elide, pure di Prassitele, è raffigurato su monete di questa città e riconoscibile nel tipo Tauromorfo Vaticano/Albani. L'Ermete con Dioniso di Olimpia è forse un donario degli Elei del 343 A. C. ed è quasi certamente un'opera originale di Prassitele. Ai figli di Prassitele è ascrivibile il Dioniso WoburnAbbey/Castle Howard, rimeditazione del tipo Sambon/Grimani. Il tipo Richelieu/Prado pare dipendere da una variante protoellenistica del tipo Woburn Abbey/Castle Howard, il tipo Jacobsen sembra essere un adattamento dello stesso alla temperie barocca, il tipo Terme pare costituire una rimeditazione del medesimo in chiave Rococò. Il tipo Cirene offre una soluzione tardorepubblicana dello stesso schema compositivo, rispondente all'esigenza eclettica di valorizzare le soluzioni ritenute migliori di Prassitele, Policleto e Lisippo. Il tipo Borghese/Colonna sembra un adattamento del ritmo Woburn Abbey alla predilezione neoattica per ritmi frontali. Il

tipo Horti Lamiani/Holkham Hall pare un adattamento del tipo Woburn Abbey alla posizione di quinta architettonica destra di un ambiente. Il tipo Copenhagen/Valentini risponde al bisogno, tipico del classicismo romano, di dare movimento e vita alla creazione statuaria. Altri due Dionisi, che si trovano a Digione e a Cirene, sono variazioni del tipo Jacobsen. La documentazione raccolta dimostra che l'immagine del dio elaborata nella corrente prassitelica divenne quella consueta nella cultura iconografica di età ellenistica e imperiale.

Angelos Chaniotis, Hellenistic Lasaia (Crete): a dependent polis of Gortyn. New epigraphic evidence from the Asklepieion near Lasaia, EYAIMENH 1 (2000), 55-60

Ziegelstempel, die 1987 im Tal von Agia Kyriake bei Lasaia (Kaloï Limenes) gefunden wurden, nennen Zenas, Sohn des Apellonios. Dieser Mann war verantwortlich oder trug die Kosten für den Bau oder die Restaurierung eines dem Asklepios geweihten Bauwerkes (SEG XLII 804, spätes 2. Jh. v. Chr.). Er kann mit dem gortynischen Magistraten Zenas, Sohn des Apellonios, identifiziert werden, der in einer Inschrift aus dem Pythion von Gortyn genannt wird (I.Cret. IV 251, late 2nd cent. B.C.). Unabhängig davon, ob Zenas als gortynischer Beamter oder als Privatperson im Asklepieion bei Lasaia tätig war, deutet seine Tätigkeit darauf hin, daß dieses Heiligtum, genau wie das Asklepieion von Lebene, im Besitz der Gortynier war. Der neuer Fund unterstützt die Annahme, daß spätestens im späten 2. Jh. v. Chr. Lasaia eine abhängige Gemeinde von Gortyn war.

Εύα Γραμματικάκη - Νίκος Λίτινας, Μαγικός κατάδεσμος, EYAIMENH 1 (2000), 61-69

Edition of a separation curse, inscribed in a soft stone (steatite). It was found in a robbed cist grave at the site of the Venizelion Hospital (Knossos, North Cemetery). By the remaining evidence the grave can be dated from the last quarter of the first century B.C. to the third quarter of the first century A.D. Over this tomb and another cist grave, a large monument was erected. Evidence for cult of the dead in the monument, unique in this cemetery, may be connected with the curse.

This is the first inscribed separation curse in a steatite and the first separation curse found in Crete. The *defixiones* were thrown in graves of untimely persons or in chthonic sanctuaries. Precious or semi-precious gemstones were not used as *defixiones*, because of their cost and scarcity. However, steatite can be considered as a cheap and easy to find stone and in our case probably its colour effected its certain use. Someone is asking from one or more deities to separate a man and a woman, Preimogenes and Daphne. The inscription can be dated in the end of the first century A.D.-beginning of the second century A.D. because of the characteristic forms of the letters of that period, the names mentioned (esp. Preimogenes) and the dating of the grave in the Roman period. Translation of the text: «(Magic letters). Separate Preimogenes, whom Artemeis bore, from Daphne, whom Daphne bore».

Nikos Metenidis, Zu den Denarbildern des CN. PLANCIUS, EYAIMENH 1 (2000), 71-77

Plancius' coin portrays on the obverse a female head wearing *causia* (the Macedonian hat). This attribute has been quickly recognized and its Macedonian connection would have been registered by any average Roman. The goat on the reverse is a species familiar to Crete. It is often represented on Cretan coins like the bow and arrow, which are also similar to Cretan forms.

Cn. Plancius selected types for his coins which illustrate events connected with his military and political career. He first served in Crete under the proconsul Q. Metellus 68-66 B.C., then in 62 B.C. as military tribune in the army of C. Antonius, in which province he was quaestor under the proprætor L. Appuleius.

Before entering his curule aedile office was accused of electoral corruption, but being defended by Cicero was acquitted. The summation of his own military service on his coin types anticipates the answer to the question that was raised by the prosecution at his trial. «You ask» said Cicero, «what military service has he seen? He was a soldier in Crete...and he was a military tribune in Macedonia».

This complementary summation of the two different types can also be moved into the mythological sphere of the Onomastic: Karanos for the Deductio-Heros of the Macedonians which is also the name for the wild goat called Karano by the Cretans.

Manolis I. Stefanakis, Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types, EYAIMENH 1 (2000), 79-90

Η ερμηνεία των νομισματικών παραστάσεων είναι πολλές φορές δύσκολη και το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα αισθητό στα κρητικά νομίσματα. Ανάμεσα στις άφθονες αφηγηματικές και μη παραστάσεις της κρητικής νομισματικής εικονογραφίας, για παράδειγμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το βρέφος που θηλάζεται από μια σκύλα στους ασημένιους στατήρες, δραχμές, τετρώβολα και τετράδραχμα της Κυδωνίας. Η παράσταση έχει πιθανότα επηρεαστεί από ρωμαϊκά πρότυπα και ως εκ τούτου δεν θεωρείται πρωιμότερη των αρχών του δευτέρου αι. π.Χ. Οι δύο σημαντικές ερμηνείες που έχουν προταθεί για το θηλαζόμενο βρέφος, ως Κύδων ο οικιστής ή ως Δίας κυνοτραφής, υποστηρίζονται από σωρεία επιχειρημάτων. Ανάλογη είναι η περίπτωση των ασημένιων στατήρων της Γόρτυνας του δευτέρου μισού του τετάρτου και του πρώτου μισού του τρίτου αι. π.Χ. όπου μια γυναικεία μορφή εικονίζεται καθισμένη στα κλαδιά ενός δέντρου σε διάφορες στιγμές. Η μορφή έχει ερμηνευτεί, μεταξύ άλλων, ως Βριτόμαρτυς και ως Ευρώπη.

Το πρόβλημα της ερμηνείας των παραπάνω παραστάσεων και εν γένει πολλών ακόμα αφηγηματικών σκηνών και μορφών στα κρητικά νομίσματα οφείλεται αφενός στην πληθώρα των μυθολογικών παραλλαγών που ξεπηδούν στα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια, ποιητική και γενικότερα καλλιτεχνική αδειά, και αφετέρου στην έλλειψη επιχωρίων πηγών για την κρητική μυθολογία. Οι υπάρχουσες πηγές βασίζονται σε εκδοχές των μύθων της κυρίως Ελλάδος οδηγώντας συχνά σε παρερμηνείες της Κρητικής νομισματικής εικονογραφίας. Ταυτόχρονα οι ελλαδίτικες επιρροές στην κρητική τέχνη, ή η από ελλαδίτικο χέρι εκτέλεση των νομισματικών σφραγίδων, περιπλέκουν ακόμα περισσότερο την κατάσταση καθώς η ιδιαιτερότητα της κρητικής

παράδοσης «μολύνεται» με ξένα στοιχεία, τα οποία απομακρύνουν ακόμα περισσότερο από την σωστή ερμηνεία των νομισματικών τύπων.

Ioannis Touratsoglou, The price of power: Drachms in the name of Alexander in Greece (On the occasion of the Thessaly/1993 confiscation), *EΥΛΙΜΕΝΗ* 1 (2000), 91-118

Ο «θησαυρός» που κατεσχέθη από τις διωκτικές αρχές της Αττικής το 1993 και απαρτίζεται από τετράδραχμα Φιλίππου Β' (1 τεμ.), Αλεξάνδρου Γ' (3 τεμ.), Λυσιμάχου (1 τεμ.) και Αθηνών (2 τεμ.), δραχμές Αλεξάνδρου Γ' (37 τεμ.), Φιλίππου Γ' (6 τεμ.), Λυσιμάχου (2 τεμ.), Λαρίσης (3 τεμ.) και Φαρσάλου (1 τεμ.), ημίδραχμα Φαρσάλου (2 τεμ.), Οπουντίων Λοκρών (3 τεμ.) και Σικυώνος (1 τεμ.) καθώς και διώβολα Λαρίσης (1 τεμ.), αντιπαραβαλλόμενος προς άλλα «ευρήματα» της εποχής, επιβεβαιώνει ορισμένες παρατηρήσεις που είχαν διατυπωθεί κατά το παρελθόν σχετικά με την κυκλοφορία των νομισμάτων των μικρών, περιφερειακών νομισματοκοπειών στον αιώνα που ακολούθησε το θάνατο του Αλεξάνδρου και αποδεικνύει για ακόμη μια φορά τον τοπικό χαρακτήρα όχι μόνον των περισσότερων από αυτά, αλλά και άλλων με μεγαλύτερη παραγωγή. Επιπλέον, η μελέτη του νέου «θησαυρού» από το θεσσαλικό, όπως εικάζεται, χώρο, πιστοποιεί τη δύναμη, αλλά και το εμβόλιμο, ορισμένων, βασιλικών στην πλειονότητά τους νομισματοκοπιών (χωρίς να λησμονηθεί και η Αθήνα) με πανελλήνια εμβέλεια της παραγωγής τους.

Αφορμή και για μια γενικότερη επισκόπηση των νομισματικών πραγμάτων στην Ελλάδα κατά τους χρόνους των Διαδόχων και των αρχών που τα διείπαν, ο «θησαυρός» από τη Θεσσαλία, συμβάλλει στην κατάδειξη, κατά τρόπο παραστατικό, και του πρωταγωνιστικού ρόλου (ιδιαίτερα αυτού) των αλεξάνδρειων δραχμών ως κατεξοχήν μέσου άσκησης μιας δια πυρός και σιδήρου πολιτικής επικράτησης και επιβολής, κατά τον αιώνα των μισθοφόρων και των τυχοδιωκτών, των ριψοκίνδυνων ανταπαιτητών της εξουσίας —εστεμμένων και μη καπήλων του αλεξάνδρειου οράματος— και των ταλαιπωρημένων βετεράνων της ασιατικής εκστρατείας.

Σελήνη Ψωμά, Σκάψα και Κίθας. Η νομισματική μαρτυρία, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 1 (2000), 119-126

Dans le présent article, l'auteur a essayé de montrer que la cité de Skapsa est celle qui frappa des monnaies d'argent (tétroboles et tritétartémoria) au Ve siècle avec la légende ΚΑ- et de monnaies de bronze au IVe siècle portant la légende Σκαψαί(ων). Etant donné que les lettres σκ- peuvent alterner avec la lettre κ en grec ancien, les cités de Kapsa et de Skapsa, comme celles de Kithas et de Skithai, sont identiques. Les types avec lesquels le monnayage d'argent et de bronze de la cité de Skapsa est frappé, reproduisent ceux des autres cités de la région. La cité de Skapsa peut être localisée en Chalcidique occidentale, au sud de Potidée. Il est certain qu'elle participa à la Ligue Chalcidienne à partir de 357 av. J.-C. Il faut localiser la cité de Kithas dans la région à l'ouest d'Olynthe et au nord de Sinos et de Potidée. Il s'agissait très probablement d'une cité de la Crousidae. Le didrachme de Berlin et les tétroboles de poids attique à la tête de lion au droit que Gaebler et Flensted-Jensen ont attribués aux Skithai, ont été frappés par la cité de Scionè.

David Jordan, Ψήγματα κριτικής, *EYLIMENH* 1 (2000), 127-131

Critical Trifles

1. α. At *PGM* XXXV 26 read τῷ φοροῦντι τὸ χαριτήσιν (for χαριτήσιον) τοῦ <το>. β. In the left-hand column of 31-40 read ³¹πά<ν>τα τὰ π'ν'εύ/³²ματα τῆς κοσμή/³³σεος <καί?> εὐκρα/³⁴σίας· ἐπικαλοῦ/³⁵μαι καὶ παρακαλῶ/³⁶καὶ ἐξορκίζω/³⁷ὑμᾶς, ἵνα μου ὑ/³⁸πακούσητε κ(αὶ) ἀπαραβάτους χά/³⁹[ριν δῶτ]ε τῷ φοροῦτι τὸ/⁴⁰[χ]αριτήσιν μου τοῦτο.

2. At *PGM* O 1.4 and 1.10 read not λαλήσεν (for λαλήσειν) but λαλήσε(ν) (for λαλήσαι (ν)).

3. Behind a puzzling phrase in *DTAud* 155-70 (Rome, IV-V A.D.) there probably stood the words: ὑμεῖς δέ, ἐφυδριάδες νύμφαι, αἰδώνιαι, ἔγχωροι κατοικοῦσαι

Nikos Litinas, A private letter of the VI A.D., *EYLIMENH* 1 (2000), 133-140

Ο πάπυρος εἶναι τμήμα μιας ιδιωτικής επιστολής, που χρονολογείται στον ἕκτο αι. μ.Χ. Το κείμενο μας παρέχει μία ακόμη μαρτυρία για τη λέξη μετριότης (βλ. στ. 2 σημ.) και για τις *formulae valetudinis* τον ἕκτο αι. μ.Χ. (βλ. στ. 2 σημ.). Πρβλ. επίσης τη λέξη στιχαροκαρρακάλλιον στον στ. 5, η οποία μαρτυρείται για δεύτερη φορά ἕως σήμερα στους ελληνικούς παπύρους (βλ. στ. 4 σημ.).

Μετάφραση κειμένου

† Τις επιστολές σου κάθε τόσο, τις οποίες η μετριότητά μου [... λαμβάνει ...

Ὅσον αφορά την υγεία μου, εἶμαι καλά με τη βοήθεια του Θεοῦ. Μην [... Θα ἤθελα να γνωρίζεις γι' αυτό που μου ἔστειλες] ὅτι το ἔλαβα και το στιχαροκαρρακάλλιον [...

] πως αυτή τη στιγμή και [δεν] ἔχω ακόμη το δακτυλίδι [...

[στείλε] μου [αμέσως;] ὅ,τι σου ἔγραψα [...

† Απολλώ[...]

Appendix

Τρόπος αναφοράς ενός αποστολέα στην προσωπική του υγεία και την ενημέρωση του παραλήπτη (ὅτι εἶναι δηλαδή καλά) στις ιδιωτικές επιστολές.

Μεταξύ δύο προσώπων (Α και Β) που αλληλογραφοῦσαν διακρίνουμε τους εξής λογότυπους:

Κατά την πτολεμαϊκή περίοδο ο αποστολέας απλά και μόνο πληροφορεῖ τον αποδέκτη.

A: Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε δ' ἡμῖν περι ὧν ἂν βούλη

B: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: εἰ ἔρρωσαι καὶ τᾶλλα σοι κατὰ γνώμην ἐστίν, εἴη ἂν ὡς ἡμεῖς θέλομεν· ὑγίαινον δὲ καὶ αὐτός

Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε δ' ἡμῖν περι ὧν ἂν βούλη

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο κυρίως μέχρι τον δεύτερο αι. μ.Χ., αλλά και σπανιότερα κατά τον τρίτο αι. μ.Χ. απαντάται στους παπύρους μία φρασεολογία παρόμοια με αυτή της πτολεμαϊκής περιόδου, αλλά η χρήση της δεν εἶναι εκτεταμένη.

A: Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε περί τῆς υἰείας σου

B: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: Συνήθως δεν υπάρχει άμεση απάντηση: σπάνια απαντά η φράση του τύπου: πρὸ μὲν πάντων εὐχομαί σε υἰγαίνειν μετὰ τῶν σῶν πάντων κάγῶ γὰρ αὐτὸς υἰγαίνω

Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε περί τῆς υἰείας σου

Από τα τέλη του τρίτου αι. μ.Χ. έως και τον πέμπτο αι. μ.Χ. ο αποστολέας δεν αναφέρει τίποτα απολύτως για την προσωπική του υγεία. Από το τέλος του πέμπτου αι. μ.Χ. και εξής η πρακτική αλλάζει. Η ευχή του αποστολέα να πληροφορηθεί για την υγεία του παραλήπτη επανεμφανίζεται στις ιδιωτικές επιστολές στο τέλος τους.

A: Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: δηλώσέ μοι περί τῆς σῆς υἰείας

B: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: υἰγαίνω cὺν Θεῷ

Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: δηλώσέ μοι περί τῆς σῆς υἰείας

A: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: ἔδεξάμην τὰ περί τῆς σῆς υἰείας

ΣΚΑΨΑ ΚΑΙ ΚΙΘΑΣ. Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ*

Η μελέτη αυτή συζητεί τα τοπωνύμια και εθνικά δύο πόλεων της Χαλκιδικής στις φιλολογικές, επιγραφικές και νομισματικές πηγές, με τα οποία ασχολήθηκε σε πρόσφατη μελέτη της η Pernille Flensted-Jensen και των οποίων κοινό χαρακτηριστικό είναι ότι άλλοτε ευρίσκονται ν' αρχίζουν με τα γράμματα σκ- και άλλοτε με μόνον το γράμμα κ-. Πρόκειται για την (Σ)κάμψα και τον (Σ)κίθα. Τόσο τα νομίσματα που κόπηκαν από τους Σκαψαίους και τους Σκιθαίους όσο και το πρόβλημα της ταύτισης αυτών με τους Καψαίους και τους Κιθαίους αντιστοίχως αλλά και του προσδιορισμού της γεωγραφικής τους θέσης απασχόλησαν και παλαιότερα την έρευνα¹. Η πρόσφατη σχετική μελέτη, που προαναφέραμε, επέτυχε αφενός μεν να επαναφέρει το σχετικό πρόβλημα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της σχετικής με τη Χαλκιδική έρευνας, αφετέρου δε επανήλθε στο πρόβλημα της ταύτισης του πολισίματος Κίθας με τον Κισσό (ή Κίσσο) απορρίπτοντας την όπως οι Edson και Zahrtnt παλαιότερα².

I. Οι Σκαψαίοι

Η Pernille Flensted-Jensen έχοντας εξετάσει τα προβλήματα που τίθενται μετά τη μελέτη ορισμένων νομισματικών εκδόσεων όσο και της αναφοράς της πόλεως σε φιλολογικές και επιγραφικές πηγές καταλήγει στη διαπίστωση ότι οι πόλεις Κάμψα και Σκάψα δεν ταυτίζονται και αυτό για τους εξής λόγους: οι λέξεις Κάμψα και Σκάψα δεν μπορούν να συσχετισθούν εφόσον τα γράμματα σκ- δεν μπορούν στην αρχαία ελληνική να «αντικατασταθούν» με το -κ. Επιπλέον, οι τύποι των εκδόσεων των πόλεων Κάμψας και Σκάψας δεν παρουσιάζουν κοινά εικονογραφικά σημεία.

Οι φιλολογικές, επιγραφικές και νομισματικές μαρτυρίες που διαθέτουμε για την πόλη αυτή (ή για τις πόλεις αυτές) είναι οι εξής:

Ηροδ. VII 123, 2: παραπλέων δὲ καὶ ταύτην τὴν χώρην (τὴν νῦν Παλλήνην πρότερον δὲ Φλέγγρην καλεομένην) ἔπλεε ἐς τὸ προειρημένον, παραλαμβάνων στρατιὴν καὶ ἐκ τῶν προσεχέων πολιῶν τῇ Παλλήνῃ, ὁμουρεουσέων δὲ τῶν Θερμαίῳ κόλπῳ, τῆσι οὐνόματά ἐστι

* Ευχαριστίες οφείλονται στον καθ. κ. Μ.Β. Χατζόπουλο, που διάβασε το κείμενο και συνέβαλε με τις παρατηρήσεις του στην ολοκληρωμένη μορφή του και βέβαια στον κ. Α.Π. Τζαμαλή που παρεχώρησε την άδεια μελέτης του δεύτερου γνωστού τριταρτημορίου με τον τύπο της ανδρικής γενειοφόρου κεφαλής. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ήταν οι απόψεις των Δ.Γ. Πόρτολου και Β. Δημητριάδη σχετικά με τα νομίσματα των «Σκιθαίων». Οι φωτογραφίες έγιναν από τον κ. Π. Μαγουλά στον οποίο είμαι για άλλη μία φορά ευγνώμων.

¹ H. Gaebler, «Zur Münzkunde Makedoniens X. Skithai auf der Chalkidike», *ZfN* 39 (1929), 255-60 και του ιδίου, *Antike Münzen Nordgriechenlands* III/ 2 (Βερολίνο 1935), 110 (Σκίθα) και 66-7 (Κάψα).

² Pernille Flensted-Jensen, «Some Problems in *polis* identification in the Chalcidic Peninsula», *Hist. Einzelschr.* 117 (1997), 117-127. Το πρώτο μέρος της μελέτης της Pernille Flensted-Jensen αφορά στο χωρίο V 3, 1-2 των Έλληνικών του Ξενοφώντος. Ας σημειωθεί, ότι η ερμηνεία του όρου τείχος που προτείνει, επιλύει οριστικά το πρόβλημα το οποίο απασχόλησε αριθμό μελετητών μέχρι σήμερα. Η ταύτιση Κίθα και Κισσού είχε ήδη απορριφθεί από τους Ch. Edson, «Notes on the Thracian Phoros», *CP* 42 (1947), 88-90, και Zahrtnt, *Olynth und die Chalkidier* (Μόναχο 1971), 193-4, παρ. 211. Ο τελευταίος, όπως και η Flensted-Jensen, απορρίπτει και την ταύτιση Κίθα και Σκιθαίων.

τάδε, Λίπαξος, Κώμβρεια, Αΐσα, Γίγωνος, Κάμψα, Σμίλα, Αΐνεια. ή δὲ τουτέων χώρη Κροσσαίη ἔτι καὶ ἔς τόδε καλέεται.

Οι Σκαφσαίοι αναφέρονται και στους αθηναϊκούς φορολογικούς καταλόγους των ετών 451/0 π.Χ. (IG I³ 262 I 8), 450/49 π.Χ. (IG I³ 263 III 41), 448/7 π.Χ. (IG I³ 264 III 33), 447/6 π.Χ. (IG I³ 265 I 67), 446/5 π.Χ. (IG I³ 266 II 4), 445/4 π.Χ. (IG I³ 267 II 30), 444/3 π.Χ. (IG I³ 268 II 20), 443/2 π.Χ. (IG I³ 269 II 29), 442/1 π.Χ. (IG I³ 270 II 32), 440/39 π.Χ. (IG I³ 272 II 49), 439/8 π.Χ. (IG I³ 273 III 18), 433/2 π.Χ. (IG I³ 279 II 49), 415/4 π.Χ. (IG I³ 290 III 13).

Στεφ. Βυζ.: Κάψα, πόλις Χαλκιδικῆς χώρας κατὰ Παλλήνην, ὁμοροῦσα τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ. ὁ πολίτης Καψαῖος.

Α ομάδα νομισμάτων

Gaebler, *AMNG* III/2, 66-7: αργυρά νομίσματα 2, 80 g.

E: Όνος

O: Έγκολο τετράγωνο σε σχήμα ανερόμυλου. Τα γράμματα Κα- σε δύο από τα διάχωρα.

Β ομάδα νομισμάτων

W.S. Grose, *McClean Coll.* 7312 (9 mm, 0, 41 g, 5h), 7313 (8, 5 mm, 0, 39 g, 9h)

ACBNC 6099: 9 mm, 0, 31 g, 12h

E: Ανδρική γενειοφόρος κεφαλή με πέτασο προς τα δεξιά ή νεανική ταινιοφόρος κεφαλή προς τα αριστερά

O: Βότρυς εντός εγκοίλου τετραγώνου και τα γράμματα Κα-.

Γ ομάδα νομισμάτων

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus, XIV, Terracotas, Lamps and Coins Found in 1934 and 1938* (Baltimore 1952), 407 και 419, πιν. 172, 9.

E: Κεφαλή Απόλλωνος προς τα αριστερά.

O: Λέων προς τα δεξιά επί γραμμής εδάφους και το επιγράψιο Σκαψαί(ων) στο έξεργο.

Όσον αφορά στο πρώτο επιχείρημα της Pernille Flensted-Jensen σχετικά με την «αντικατάσταση» των γραμμάτων κ- και σκ-: αυτή είναι δυνατή όχι μόνον στη θρακική, όπως αναφέρει, αλλά και στην αρχαία ελληνική³. Ας σημειωθεί ότι ο όρος «αντικατάσταση» χρησιμοποιείται εδώ συμβατικά. Για να είμαστε ακριβείς θα έπρεπε να πούμε ότι κάποτε το γράμμα σ μπορεί να τοποθετηθεί πριν από τα γράμματα κ (και τ) στην αρχή της λέξεως στην αρχαία ελληνική.

³ Για παράδειγμα: κίρα, κίραφος και σκίρα, σκίραφος, κύμνος και σκύμνος, πρβ. M. Lejeune, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien* (Παρίσι 1972), § 28, σελ. 38; A.J. van Windekens, *Dictionnaire étymologique complémentaire de la langue grecque* (Leuven 1986), s.v. κίρα, κίραφος, σκίρα, σκίραφος. Το επιγράψιο του μοναδικού χάλκινου νομίσματος της πόλεως Σκάψας στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω, Σκαψαί(ων)- παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: η πόλις ονομαζόταν Σκάψα (E. Schwyzer, *Griechische Grammatik* (Μόναχο 1939), 467, σημ. 6), και το αλφάβητο διαφοροποιείται: το γράμμα ψ που δεν υφίσταται στο αττικό αλφάβητο έως το 401 π.Χ.- φσ- στη θέση του, στους αθηναϊκούς φορολογικούς καταλόγους, απαντά στη Χαλκιδική (E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, 211, 6). Για το αλφάβητο στη Χαλκιδική, πρβ. Άννα Παναγιώτου, «Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως», *Γ' Διεθνές Συνέδριο για τη Μακεδονία «Επιγραφές της Μακεδονίας»*, 8-12 Δεκεμβρίου 1993 (Θεσ/νίκη 1996).

Σχετικά με το δεύτερο επιχείρημα της Flensted-Jensen, το σχετικό με τη μη συσχέτιση των τύπων των εκδόσεων των πόλεων Κάψας και Σκάψας, μπορούμε να αντιτάξουμε ότι οι συγκεκριμένες κοπές δεν είναι σύγχρονες και εικονογραφική διαφοροποίηση σε χρονικό διάστημα από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. ως τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. παρουσιάζουν και οι νομισματοκοπίες άλλων πόλεων, όπως η Σκιώνη και η Αίνεια. Η πόλις Κάψα (ή Σκάψα) έκοψε τρεις ομάδες νομισμάτων. Οι τύποι των κοπών της πρώτης ομάδας (Α) με το επιγράψιο Κα- που χρονολογούνται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και εικονογραφικά επηρεάζονται από τη Μένδη, δεν μπορεί, όπως άλλωστε και η Pernille Flensted-Jensen υποστηρίζει, παρά να συνηγορεί στην αναζήτηση της πόλεως αυτής στη δυτική Χαλκιδική (φωτ. 1). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το έγκοιλο τετράγωνο της οπίσθιας όψης, το οποίο θυμίζει έντονα το αντίστοιχο των κοπών της Μένδης. Η υιοθέτηση των τύπων της Μένδης και του ίδιου εγκοίλου, στη δεύτερη περίπτωση για λόγους τεχνικούς, από την πόλη που μας ενδιαφέρει καθιστά σαφή και την αναγραφή των γραμμάτων Κα. Η τελευταία αποσκοπεί στο να ξεχωρίσει τις κοπές της Κάψας από εκείνες της Μένδης.

Μία άλλη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα κοπή της Κάψας (ή Σκάψας), που δεν αναφέρθηκε από τη Flensted-Jensen, είναι εκείνη αργυρών τριταρτημορίων, τα οποία φέρουν ως οπισθότυπο βότρυ εντός εγκοίλου τετραγώνου (Β)⁴. Τα νομίσματα αυτά φέρουν ως εμπροσθότυπο, είτε ανδρική γενειοφόρο κεφαλή με πέτασο προς τα δεξιά είτε νεανική ταινιοφόρο κεφαλή προς τα αριστερά. Δύο νομίσματα με τον τύπο της ανδρικής γενειοφόρου κεφαλής είναι γνωστά (φωτ. 2)⁵ και ένα με τον τύπο της ανδρικής αγένειας μορφής. Βότρυ εντός εγκοίλου τετραγώνου φέρουν ως οπισθότυπο και οι μικρές αργυρές υποδιαίρεσεις της Σκιώνης που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και κυρίως προς τα τέλη αυτού⁶. Βότρυες απαντούν και ως οπισθότυπος των νομισμάτων της Αφύτews, γειτονικής των παραπάνω πόλεως⁷. Τα τριταρτημόρια με τα αρχικά Κα- και τον βότρυ ως οπισθότυπο, αποδόθηκαν από τον E.S.G. Robinson στην Κάψα (ή Σκάψα). Τόσο από τεχνοτροπική όσο και από εικονογραφική άποψη τα νομίσματα αυτά πρέπει να χρονολογηθούν μετά τις αρχές του τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. Τριταρτημόρια εξέδωσαν οι πόλεις Ποτειδαία, Σκιώνη, Μένδη, Δίκαια και Αίνεια πριν από το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.⁸ Οι πόλεις αυτές βρίσκονται στη δυτική Χαλκιδική και η διαπίστωση αυτή δεν μπορεί παρά να συνηγορεί στην αναζήτηση της συγκεκριμένης πόλεως στην περιοχή αυτή.

Και στην περίπτωση αυτή, της κοπής των τριταρτημορίων εικονογραφικώς οι εκδόσεις της Σκάψας αντιγράφουν τις νομισματοκοπίες γειτονικών και σημαντικότερων πόλεων, της Σκιώνης και της Αφύτews. Η επιλογή της γενειοφόρου και πετασοφόρου

⁴ W.S. Grose, *McClellan Coll.* 7312 (9 mm, 0, 41 g, 5h), 7313 (8, 5 mm, 0, 39 g, 9h).

⁵ Το δεύτερο γνωστό τριταρτημόριο με τον τύπο της ανδρικής γενειοφόρου κεφαλής προέρχεται από την πρώην συλλογή Αθ. Γκέρτσου και βρίσκεται σήμερα στη συλλογή της Τραπεζής Πίστεως: *ACBNC* 6099: 9 mm, 0, 31 g, 12h. Το χαμηλότερο βάρος του νομίσματος οφείλεται στην αποκοπή τμήματος αυτού. Το τριταρτημόριο αυτό έχει κοπή με διαφορετικό ζεύγος σφραγίδων και τεχνοτροπικά φαίνεται παλαιότερο από εκείνο που φέρει τους ίδιους τύπους και βρίσκεται στη Συλλογή McClellan. Επομένως, προηγείται και χρονολογικά από τα άλλα δύο στη Συλλογή McClellan.

⁶ *ACBNC* 2374 (0, 49 γρ.), 2375 (0, 45 γρ.), 2376 (0, 26), *SNG ANS* 714-5. Γι' αυτά τα νομίσματα βλ. και H. Bloesch, «Noch einmal Skione», *SM* 51/ 54 (1964), 59-61.

⁷ Για τα νομίσματα της πόλεως αυτής, πρβ. Gaebler, *AMNG* III/2 (Βερολίνο 1935), 44-46.

⁸ Σ. Ψωμά, «Σταθμητικοί κανόνες στη Χαλκιδική κατά τον 5^ο αι. π.Χ.» (υπό εκτύπωση).

κεφαλής αλλά και εκείνης ταινιοφόρου νέου για τον εμπροσθότυπο εντάσσεται στη γενίκευση της επιλογής κεφαλών θεοτήτων στην εμπρόσθια όψη που παρατηρείται μετά το 430 π.Χ. στην περιοχή: η κεφαλή του Απόλλωνος προς τα δεξιά ή τα αριστερά των τετρωβόλων, τριημιωβολίων και ημιωβολίων των Χαλκιδέων και των οβολών της Ακάνθου, η γυναικεία κεφαλή των νομισμάτων των Βοττιαίων, η κρανοφόρος κεφαλή των κοπών της Σκιώνης και της Αφύτεως⁹. Ας σημειωθεί ότι χρησιμοποιούμε τον όρο «γενίκευση» γιατί τα τετράδραχμα της Σκιώνης με την κεφαλή του Πρωτεσίλαου ως εμπροσθότυπο χρονολογούνται πολύ πριν από τις αρχές του τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. Οι αργυρές υποδιαίρεσεις «θρακομακεδονικού» σταθμητικού κανόνα της Αίνειας με κεφαλή Αθηνάς άρχισαν να κόβονται περί τα μέσα του ίδιου αιώνα. Ορισμένα νομίσματα απροσδιόριστου νομισματοκοπίου (*incerti*) με γυναικεία ή ανδρική κεφαλή επίσης, όπως άλλωστε και οι στατήρες που άλλοτε αποδίδονταν στην Κάλυμνο¹⁰. Ο βότρυς της οπίσθιας όψης εντάσσεται στην ίδια εικονογραφική ομάδα με την προηγούμενη κοπή της Κάψας και αναφέρεται στη λατρεία του Διονύσου. Τα νομίσματα που η Flensted-Jensen αποδίδει στην Κάψα και προέρχονται από το μικρό θησαυρό που βρέθηκε στη Μένδη πρέπει να αποδοθούν στη Σκιώνη¹¹.

Το μόνο χάλκινο νόμισμα της πόλεως Σκάψας, το οποίο χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., παρουσιάζει σαφέστατη επίδραση των κοπών του Χαλκιδικού Κοινού: η κεφαλή του Απόλλωνος στην εμπρόσθια όψη εικονογραφικά και τεχνοτροπικά προκύπτει από αυτές. Πρόκειται για την τρίτη ομάδα νομισμάτων της Σκάψας. Αξίζει να επισημάνουμε ότι η εικονογραφική και κυρίως η πολιτειακή επίδραση του Κοινού των Χαλκιδέων, είναι σαφέστατη στη δυτική Χαλκιδική κατά την περίοδο αυτή. Η περίπτωση του Κοινού των Βοττιαίων είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική. Οι χάλκινες νομισματικές τους εκδόσεις που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., φέρουν επίσης την κεφαλή του Απόλλωνος ή της Αρτέμιδος ως εμπροσθότυπο, κιθάρα ως οπισθότυπο και φυσικά εγγράφονται στο πλαίσιο των χαλκιδικών επιδράσεων¹². Οι νομισματικές αυτές εκδόσεις των Βοττιαίων χρονολογικά συμπίπτουν με την περίοδο που οι τελευταίοι είχαν ενταχθεί στη Χαλκιδική «Συμπολιτεία»¹³. Σχετικά με τους Βοττιαίους παρατηρήσαμε ότι ενώ, η μεγαλύτερη και η μεσαία υποδιαίρεση φέρουν στην εμπρόσθια όψη κεφαλή Απόλλωνος και Αρτέμιδος (;) αντιστοίχως, η μικρότερη υποδιαίρεση έχει κοπή με κρανοφόρο κεφαλή ως εμπροσθότυπο. Πρόκειται ίσως για αναφορά σε τοπική λατρεία για την οποία δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία. Η «τοποθέτηση» της Σκάψας-

⁹ Για τις κοπές των πόλεων αυτών, πρβ. παρ. 12 (Βοττιαίοι), *Olynthus IX* (1938), *passim, infra*, παρ. 17 και για τα τριημιωβόλια, S. Psoma, «Monnaies aux initiales ΤΡΙΗ», *Μνήμη Μ.Ι. Price*, Αθήνα 1997 (Χαλκιδείς), *SNG ANS* 50, 52 (Ακάνθος), H. Bloesch, «Noch einmal Skione», *SM* 51/ 54 (1964), 59-61 (Σκιώνη), Gaebler, *AMNG* III/2, 44-46 (Αφύτις).

¹⁰ Για τα *incerti*, αναμένοντας την ολοκλήρωση της μελέτης της Κατερίνης Λιάμμη, πρβ. Α.Π. Τζαμαλής, «Θρακο-μακεδονικά αβέβαια», *Νομ. Χρον.* 16, 1997, 13-20. Για τους στατήρες που τώρα αποδίδονται στη Χαλκιδική: Ute Wartenberg, «Calymna calymnated -a nineteenth-century misattribution?», *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price* (Λονδίνο 1998), 363-371, πιν. 76-77.

¹¹ Flensted-Jensen, 124, παρ. 43. Για τον θησαυρό αυτό, πρβ. H. Weber, «A small find of coins of Mende», *NC* 1898, 251-8, πιν. XVI. πρόκειται για το νόμισμα XVI 16.

¹² Πρβ. την παραπομπή 13.

¹³ S. Psoma, «La première série du monnayage bottiéen», *BSFN* février 1996, 17-20. Της ίδιας, *Olynthe et les Chalcidiens de Thrace. Etude de Numismatique et d'Histoire* (Παρίσι IV- Σορβόνη 1996) και «Les Bottiéens de Thrace aux Ve et IVe siècles av. J.-C.» (υπό εκτύπωση).

Σκάψας-Κάψας στη δυτική Χαλκιδική επιβεβαιώνεται και εικονογραφικώς, από τον εμπροσθότυπο αυτού του μοναδικού μέχρι σήμερα νομίσματος.

Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε, λαμβάνοντας υπόψη και τα στοιχεία που αναφέραμε σχετικά με τους Βοττιαίους, ότι η κεφαλή του Απόλλωνος του νομίσματος αυτού των Σκαψαίων παραπέμπει σε μία πιθανή συμμετοχή των τελευταίων στο Κοινό των Χαλκιδέων. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορούν και άλλα στοιχεία, όπως η τοποθέτηση τους στη δυτική Χαλκιδική, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Γίνεται σαφές μετά από τη μελέτη των φιλολογικών πηγών, της αναφοράς του ψηφίσματος του Αριστοτέλους στους «Χαλκιδῆς ἐπὶ Θράκης τοὺς ἑσπερίους» αλλά και των νομισματικών εκδόσεων των Βοττιαίων, ότι τα εδάφη του Κοινού των Χαλκιδέων εκτείνονταν κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. στο μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής Χαλκιδικής¹⁴. Το κράτος των Χαλκιδέων κατά την περίοδο αυτή περιελάμβανε τα εδάφη της Νότιας Βοττικής, δηλ. της περιοχής της Σπαρτώλου, της Κρουσίδος και όσον αφορά στα χρόνια, που ακολούθησαν την «εκχώρηση» της Ποτειδαίας και του Ανθεμούντος από το Φίλιππο Β' σε αυτούς, και την Παλλήνη¹⁵.

Μέχρι στιγμής αναφερθήκαμε λεπτομερώς στον εμπροσθότυπο της μοναδικής αυτής κοπής των Σκαψαίων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο οπισθότυπος: Λέων που επιτίθεται προς τα δεξιά. Λέων επιτιθέμενος απαντά στην οπίσθια όψη αργυρών και χάλκινων κοπών των Τημενιδών βασιλέων: ημίτομο λέοντος ως οπισθότυπος των αργυρών βαριών τετρωβόλων των Αλεξάνδρου Α'¹⁶ και Περδίκκα Β' —τα τελευταία κυκλοφόρησαν ευρέως στη Χαλκιδική¹⁷— καθώς και σε χάλκινα νομίσματα του Αερόπου Β', Πausανία και του Αμύντα Γ'¹⁸. Λέων επιτιθέμενος απαντά στην οπίσθια όψη των αργυρών στατήρων του Αμύντα Γ' και σε χάλκινα νομίσματα του Περδίκκα Γ'¹⁹. Τον ίδιο οπισθότυπο φέρουν και οι σπανιότατες χάλκινες κοπές της Μεθώνης στην περική ακτή και του Φάγρητος (ημίτομο λέοντος στην τελευταία περίπτωση)²⁰. Η αναγραφή του εθνικού στο έξεργο, κάτω από τη γραμμή εδάφους αποτελεί κοινό τόπο των χάλκινων κοπών της Μεθώνης που φέρει τον ίδιο οπισθότυπο με τα νομίσματα της Σκάψας, καθώς και μίας σπάνιας κοπής της Ποτειδαίας²¹. Δύο χάλκινα νομίσματα με κεφαλή Ηρακλέους προς τα δεξιά ως εμπροσθότυπο και ημίτομο Πηγάσου προς τα δεξιά ως οπισθότυπο και την επιγραφή Αμ- πάνω από τον εμπροσθοτυπο και -ύντα στο έξεργο, που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Ολύνθου²², θα μπορούσαν ενδεχομένως να αποτελέσουν ένδειξη για τη

¹⁴ Πρβ. παρ. 13.

¹⁵ M.B. Hatzopoulos, *Une donation du roi Lysimaque*, Μελετήματα 5 (Αθήνα 1988), 44.

¹⁶ Για τη νομισματοκοπία των βασιλέων αυτών, πρβ. D. Raymond, *Macedonian Regal coinage to 413 B.C.*, NNM 126 (Νέα Υόρκη 1953).

¹⁷ Για την κυκλοφορία των βαριών τετρωβόλων του Περδίκκα Β' στη Χαλκιδική, πρβ. Psoma, *Olynthe et les Chalcidiens de Thrace. Etude de Numismatique et d'Histoire* και «Notes sur le début du monnayage fédéral des Chalcidiens de Thrace» RN 1997, 423-428.

¹⁸ U. Westermark, «The Regal Macedonian Coinage, ca. 413-359 B.C.», *Kraay Morkholm Essays* (Wetteren 1989), 300 κεξ.

¹⁹ Πρβ. παρ. 18.

²⁰ Για τα νομίσματα της Μεθώνης, πρβ. Gaebler, *AMNG* III/2, 78-9 και *Olynthus* IX, 287-8. Για τις χάλκινες κοπές του Φάγρητος, Κ. Λιάμπη, «Η νομισματοκοπία του Φάγρητος», *Νομ. Χρον.* 10 (1991), 25-31.

²¹ Δ. Πόρτολος, «Οι πρώιμες χάλκινες κοπές των πόλεων της Χαλκιδικής» (υπό εκτύπωση).

²² *Olynthus* XIV, 421-422, πιν. 172, 23.

χρονολόγηση των κοπών με την επιγραφή στο έξεργο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αμύντα Γ' (393/2-371/70). Η κοπή των νομισμάτων αυτών από την πόλη της Σκάψας όσο αυτή ήταν μέλος του Χαλκιδικού Κοινού, όπως προαναφέραμε, δεν μπορεί να αποκλεισθεί.

Επομένως, διαπιστώνουμε ότι τόσο οι κοπές της Κάψας του 5^{ου} αι. π.Χ. όσο και το χάλκινο νόμισμα της Σκάψας του 4^{ου} αι. π.Χ., μπορεί εικονογραφικώς να διαφοροποιούνται, όπως σωστά διαπιστώνει η Flensted Jensen, αντλούν όμως τη θεματολογία τους από τις μεγάλες νομισματοκοπίες της περιοχής, όπως εκείνες της Μένδης, Σκιώνης και Αφύτεως κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και των Χαλκιδέων κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Πρόκειται δηλ. και στις δύο περιπτώσεις για μικρές νομισματικές εκδόσεις, των οποίων η εικονογραφία εξαντλείται σε δάνεια από εκείνη μεγαλύτερων και οπωσδήποτε πιο σημαντικών πόλεων.

Αναφέραμε ήδη τη δυνατότητα εναλλαγής των γραμμάτων κ- και σκ- στην αρχαία ελληνική. Επιπλέον η επιλογή των τύπων και των υποδιαρέσεων παραπέμπουν στη δυτική Χαλκιδική, όπως και οι φιλολογικές πηγές και οι αθηναϊκοί φορολογικοί κατάλογοι. Πρέπει επομένως να δεσφούμε ότι πρόκειται για μία και μοναδική πόλη και ότι αυτή βρίσκεται στη δυτική Χαλκιδική, νοτιοανατολικά της Ολύνθου. Με αυτά τα δεδομένα, μπορούμε να προσεγγίσουμε με διαφορετικό τρόπο το χωρίον του Στεφάνου του Βυζαντίου. Αναμφίβολα ο Στέφανος αντιγράφει και πιο συγκεκριμένα παραφράζει το χωρίον του Ηροδότου, όπως εύστοχα παρατηρεί και η Flensted Jensen. Ωστόσο, ο Στέφανος προσθέτει μία λεπτομέρεια που σαφώς παραπέμπει σε μίαν άλλη πηγή που ο συγγραφέας των «Εθνικών» συχνά αντιγράφει, τα Φιλιππικά του Θεόπομπο του Χίου²³: η Κάψα προσδιορίζεται ως πόλις Χαλκιδικής χώρας. Από το Στέφανο αναφέρεται ως Θράκης Χαλκιδική πόλις και το Τίνδιον, η Τίνδη των αθηναϊκών φορολογικών καταλόγων²⁴. Ως Χαλκιδική πόλις ἐν Θράκη αναφέρεται από τον ίδιο ιστορικό και η Μίλκωρος ή Μιάκωρος²⁵. Στην τελευταία περίπτωση, ο Στέφανος δεν παραλείπει να αναφέρει ότι αντλεί την πληροφορία αυτή από τον Θεόπομπο, και πιο συγκεκριμένα από το 25^ο βιβλίο των Φιλιππικών. Το επίθετο Χαλκιδική χρησιμοποιείται και από τον Θουκυδίδη²⁶. Όπως και ο όρος Βοττική, που επίσης χρησιμοποιείται από τον Θουκυδίδη και τον Θεόπομπο, ο όρος Χαλκιδική προσδιορίζει τη χώρα, τα εδάφη των Βοττιαίων και των Χαλκιδέων²⁷. Από τον Θουκυδίδη και τον Θεόπομπο οι πόλεις των οποίων ο πληθυσμός ήταν χαλκιδικής καταγωγής (Ἄσσηρα, Σερμυλία και Τορώνη) αναφέρονται ως πόλεις Χαλκιδέων²⁸. Η πόλις Αιόλειον αναφέρεται ως πόλις Βοττικής, πολιτεομένη δὲ μετὰ τῶν Χαλκιδέων, συμμετέχουσα δηλ. στο Χαλκιδικό Κοινό²⁹. Οι πόλεις που αναφέρονται

²³ *Fr.Gr.Hist.* 115 F 24-246.

²⁴ Στεφ. Βυζ. Τίνδιον. Σχετικά με την πόλη αυτή και τους Τινδαίους των Αθηναϊκών φορολογικών καταλόγων, πρβ. Zahrnt, 247.

²⁵ *Fr.Gr.Hist.* 115 F 152.

²⁶ Θουκ. I 65, 2. II 70 4 και 101, 5. IV 79, 1 και 103, 1.

²⁷ Θουκ. I 65, 2. II 79, 2 και 101, 5. E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, 497, 6 «-ικός, ή, όν erscheint von Anfang an in den κτητικά zu ἔθνικά. Häufig wird -ικός zur Bezeichnung der Zugehörigkeit oder Beziehung ...».

²⁸ *Fr.Gr.Hist.* 115 F 147 (Ἄσσηρα) και Στεφ. Βυζ. Ἄσσα. Σχολιαστής Θουκυδίδου ad I 65, 2 (Σερμυλία) και Θουκ. IV 114, 1 (Τορώνη).

²⁹ *Fr.Gr.Hist.* 115 F 144.

και από τους δύο ιστορικούς ως πόλεις Χαλκιδικής (Σκάψα, Τίνδη, Ἴρναί) είναι εκείνες που βρίσκονται σε εδάφη των Χαλκιδέων³⁰. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η Σκάψα συμμετείχε στο Κοινό κατά την περίοδο στην οποία αναφέρονται τα βιβλία 22-25 των Φιλιππικῶν του Θεοπόμπου, τα έτη δηλ. 349-8 π.Χ. Η πληροφορία αυτή δεν μπορεί παρά να επιβεβαιωθεί και από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα που αφορά στη Χαλκιδική και δέχεται ότι μετά από την προσάρτηση της Ποτειδαίας το 357 π.Χ., το Χαλκιδικό Κοινό απέκτησε τον έλεγχο και της Παλλήνης³¹.

Άρα, η πόλις Κάψα, Κάμψα ή Σκάψα που βρισκόταν στη δυτική Χαλκιδική, έκοψε τετράβολα αττικού βάρους —έκτες στατήρος— περί τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Προς τα τέλη του τρίτου τέταρτου του αιώνα προέβη στην κοπή τριταρτημορίων αττικού βάρους και στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. χάλκινων νομισμάτων. Είναι πιθανόν να συμμετείχε στο Χαλκιδικό Κοινό κατά την πρώτη περίοδο της εξάπλωσης του (390-382). Δεν αναφέρεται στον κατάλογο των θεωροδόκων της Επιδαύρου και στον Περίπλου του Σκύλλακος. Από το 357 κεξ. αποτελούσε αναμφίβολα μέλος του Κοινού.

II. Οι Σκιθαίοι

Η πόλις Κίθας αναφέρεται στους αθηναϊκούς φορολογικούς καταλόγους *IG I³ 278. VI 30* του 434/3 π.Χ. και *IG I³ 71. IV 83* του 425/4 π.Χ.³². Οι Σκίθαι αναφέρονται από τον Στέφανο Βυζάντιο (Σκίθαι, πόλις Θράκης πλησίον Ποτιδαίας. ὁ πολίτης Σκιθαῖος, ὡς φησι Θεόπομπος (*FrGrHist* 115 F 375)).

Η πόλις Κίθας και οι Σκίθαι απασχόλησαν τόσο από νομισματική όσο και από ιστορική άποψη την ίδια ερευνήτρια. Όπως είπαμε και παραπάνω, η ταύτιση των Σκιθῶν με τους Κιθαίους (εθνικό του Κίθας) είναι δυνατή, εφόσον τα γράμματα σκ- μπορούν στην αρχαία ελληνική να αντικατασταθούν με το κ-. Η αναφορά τόσο της πόλεως όσο και του εθνικού από τον Θεόπομπο δεν μπορεί παρά να συσχετίζεται με τα γεγονότα των ετών 349-8³³. Αφενός μεν ο προσδιορισμός στο ίδιο χωρίο, πλησίον Ποτιδαίας, αφετέρου δε η ολαδοποίηση της πόλεως αυτής με άλλες που, κατά τον Ηρόδοτο ανήκαν στην Κρουσίδα, στον αθηναϊκό φορολογικό κατάλογο του 434/ 3 π.Χ. καθιστά την αναζήτηση της γεωγραφικής της θέσης στην περιοχή δυτικά της Ολύνθου και βορείως της Ποτειδαίας, ιδιαίτερα πιθανή. Το αν πρόκειται για μία από τις πόλεις της Κρουσίδος, την οποία ο Ηρόδοτος παρέλειψε να αναφέρει, δεν μπορεί να εξακριβωθεί. Είναι πολύ πιθανόν εδάφη της Κρουσίδος να «προσαρτήθηκαν» από τους Βοττιαίους μετά το 479 π.Χ., όταν αυτοί εκδιώχθηκαν από την Όλυνθο από τον Αρτάβαζο και μετακινήθηκαν προς τα δυτικά και τα βορειοδυτικά της μετέπειτα πρωτεύουσας των Χαλκιδέων. Σε μία χερσόνησο όπως η Χαλκιδική, με τη σύγχρονη έννοια του όρου, της οποίας η γεωγραφική διάρθρωση είναι σαφής, είναι επόμενο με τον όρο Κρουσίς να ορίζεται η ευρύτερη περιοχή δυτικά και βορειοδυτικά της Ολύνθου, που ορίζεται βορείως από τον

³⁰ Για τις Σκάψα και Τίνδη, πρβ. τις παραπομπές 23 και 24. Σχετικά με την τελευταία (Ἴρναί), πρβ. Θουκ. IV 103, 1.

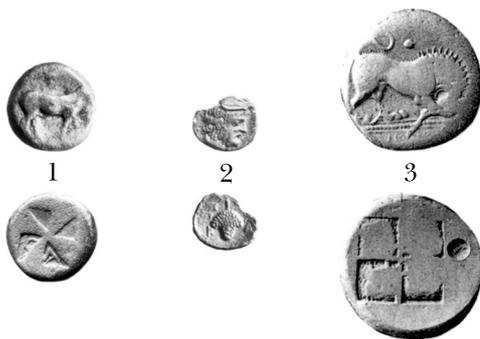
³¹ Πρβ. παρ. 15.

³² Στον κατάλογο του 434/ 3 (*IG I³ 278 VI 29-33*) οι πόλεις Τίνδη, Κίθας, Σμίλα, Γίγωνος, Αΐσα πλήρωναν 3000 δραχμές σε συντέλεια. Στον κατάλογο A9 του 425/ 4 (= *IG I³ 71 IV 83-5*) τα ονόματα τους συμπληρώθηκαν. Στον κατάλογο A10 του 422/ 1 (*IG I³ 77, 41-2*) οι [πόλεις] [Κρουσί]δος αναφέρονται και πάλι.

³³ Ο Jacoby σχολιάζοντας τα χωρία *Fr.Gr.Hist.* 115 F 360-79 αναφέρει «die Zuweisung der blossen Stadtnamen an bestimmte Bücher hat kaum Zweck».

ποταμό Ανθεμούντα και την Αίνεια, νοτίως από την περιοχή της Σιναίας, δυτικά από τη θάλασσα και ανατολικά από μικρά υψίπεδα, όπως η Όλυνθος και η Σπάρτωλος. Ο όρος Κρουσίς και πόλεις Κρουσίδος, είναι κυρίως γεωγραφικός και κατά τη γνώμη μας ορίζει αυτήν ακριβώς την περιοχή, τμήματα της οποίας αργότερα, στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. ορίζονται ως Βοττική ή Χαλκιδική, αργότερα δε, περί τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., ως Χαλκιδική χώρα.

Όσον αφορά στις νομισματικές εκδόσεις των Σκιθαίων, τόσο κατά τον Gaebler όσο και τη Flensted-Jensen πρόκειται για τετρώβολα αττικού βάρους με τον τύπο ημίτομο λέοντος προς τα αριστερά που γυρίζει το κεφάλι του προς τα δεξιά ως εμπροσθότυπο. Το μοναδικό δίδραχμο φέρει στην εμπρόσθια όψη λέοντα προς τα δεξιά που κατασπαράσσει λεία, της οποίας διακρίνεται το σκέλος (φωτ. 3). Πρόκειται μάλλον για ελάφι. Και στις δύο περιπτώσεις η επιγραφή βρίσκεται στην εμπρόσθια όψη. Σε ένα τετρώβολο που βρίσκεται στο Βερολίνο και στο μοναδικό δίδραχμο που προαναφέραμε, ο Gaebler διέκρινε το γράμμα Θ μετά το Ι. Υπέθεσε ότι το επιγράψιο είναι Σκιθ- και όχι Σκιω- και απέδωσε τα νομίσματα αυτά στους Σκιθαίους. Το γράμμα Θ ωστόσο και στις δύο αυτές περιπτώσεις δεν διακρίνεται καθαρά. Αλλα νομίσματα με την επιγραφή Σκιθ- δεν έχουν έκτοτε βρεθεί. Είναι επομένως εύλογο να υποθέσουμε ότι δεν πρόκειται για νομίσματα των Σκιθαίων αλλά για κοπές της Σκιώνης, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί³⁴. Στην περίπτωση αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κατανομή των τύπων: σπαραγμός ελάφου από λέοντα στην εμπρόσθια όψη των στατήρων-τετραδράχμων, τμήμα, το ήμισυ της παράστασης, ως εμπροσθότυπος των ημισατήρων-διδράχμων και ημίτομο λέοντος προς τα αριστερά που στρέφει απειλητικός την κεφαλή του προς τα δεξιά στην εμπρόσθια όψη των τετρωβόλων, έκτων του στατήρος, της ίδιας πόλεως. Όπως και στην περίπτωση της Σταγείρου, η κοπή του διδράχμου, κατά τον Cahn, προηγείται εκείνης των στατήρων-τετραδράχμων. Μπορούμε να σημειώσουμε ότι ο περιορισμένος αριθμός των τετραδράχμων συνηγορεί υπέρ του βραχύβιου της κοπής³⁵. Οι στατήρες-τετράδραχμα χρονολογούνται μάλλον στο διάστημα 510-480 π.Χ.³⁶. Εν αντιθέσει με τις μεγαλύτερες υποδιαίρέσεις, τετρώβολα συνέχισαν να εκδίδονται για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα³⁷.

Σελήνη Ψωμά

Μονής Πετράκη 10

Αθήνα, GR 115 21

³⁴ Για την πρόωγη νομισματοκοπία της Σκιώνης, πρβ. H. Bloesch, «Die Löwen von Skione», *SNR* 38 (1957), 5-10 και H. Cahn, «Skione-Stagira-Akanthos», *Antike Kunst Beiheft* 9 (1973), 7-13.

³⁵ Πρόκειται για ένα νόμισμα που ανήκει σε ελβετική ιδιωτική συλλογή και ζυγίζει 16.49 g και για ένα δεύτερο στο Winterthur, πρβ. παρ. 34. Για την παρουσία νομισμάτων αυτών των τύπων στο θησαυρό του Asyut, πρβ. M.J. Price-N. Waggoner, *Archaic Greek Coinage: The Asyut Hoard* (Λονδίνο 1975), 43.

³⁶ Πρβ. την προηγούμενη παραπομπή: Price-Waggoner, 43.

³⁷ Στα ερωτήματα αυτά πιο εύστοχα θα απαντήσει η κυρία Ειρήνη Μαραθάκη που εκπονεί διδακτορική διατριβή με θέμα τη νομισματοκοπία της Σκιώνης.